

Renesansowa filozofia polityczna: Machiavelli

- [Wprowadzenie](#)
- [Przeczytaj](#)
- [Audiobook](#)
- [Film](#)
- [Dla nauczyciela](#)

Bibliografia:

- Źródło: Niccolò Machiavelli, *Książe*, tłum. C. Nanke.
- Źródło: Bertrand Russell, *Dzieje filozofii Zachodu*, tłum. T. Baszniak i in.
- Źródło: Niccolò Machiavelli, *Rozważania nad pierwszym dziesięcioksięgiem historii Rzymu Liwiusza*, tłum. K. Żaboklicki.
- Źródło: tłum. Cz. Nanke.

Renesansowa filozofia polityczna: Machiavelli

Źródło: Pixabay, domena publiczna.

W dobie wszechobecnych mediów, manipulacji informacją i kolejnych politycznych afer korupcyjnych jesteśmy świadomi tego, że władza niszczy moralność ludzi, którzy stoją u jej steru. Jednak nie zawsze było to tak oczywiste. Szczególnie w filozofii, pod wpływem pism Platona i Arystotelesa, władza była postrzegana idealistycznie. Dopiero Niccolò Machiavelli zajął się zakulisowymi mechanizmami jej funkcjonowania i odważył się ujawnić jej prawdziwą naturę.

Twoje cele

- Poznasz filozofię polityczną Niccolò Machiavellego.
- Przeanalizujesz fragmenty *Księcia* Machiavellego.
- Przemyślisz, czy zgadzasz się ze stwierdzeniami Machiavellego dotyczącymi natury ludzkiej.
- Rozważysz przejawy makiawelizmu we współczesnym świecie.

Filozofia polityki

Filozofia polityki jest nauką, która zajmuje się życiem społecznym i organizacją ludzkiej zbiorowości. Obejmuje ona takie zagadnienia, jak: pochodzenie władzy politycznej, istota i cel istnienia państwa, teoria dobrych i złych rządów, obowiązki obywatela wobec państwa (etyka obywatelska).

Niccolò Machiavelli (1469–1527) był florenckim filozofem, historykiem i dyplomatą, a także jednym z czołowych pisarzy politycznych odrodzenia. Jego najsłynniejsze dzieło to traktat *Książe* (1513), utwór zaadresowany do Lorenza, księcia Urbino, w którym Machiavelli zajmuje się mechanizmami rządzenia i wskazuje narzędzia utrzymania władzy politycznej.

Machiavelli był gorącym patriotą, pragnącym znaleźć sposób na uzdrowienie swego kraju. To pragnienie, stale obecne w jego pismach, sprawia, że filozofia włoskiego myśliciela **koncentruje się na praktycznych aspektach sprawowania władzy**: stara się odpowiedzieć na pytania, w jaki sposób skutecznie rządzić i jak sprawnie zorganizować życie społeczne. Ściśle związana z rzeczywistością myśl

Machiavellego wyrastała z analizy sytuacji politycznej Italii, która – podzielona na maleńkie księstwa – była słaba i łupiona przez najeźdźców.

((Niccolò Machiavelli

Książe

[...] Italia, pozostawiona jakby bez życia, wyczekuje przyjscia tego, który by zdołał uleczyć Jej rany, położyć koniec pustoszeniu i rabowaniu Lombardii, łupiestwu i grabieży w Królestwie i w Toskanii, tudzież uzdrowić Ją z tych ran, które po tak długim

Niccolò Machiavelli, portret autorstwa Santi di Tito
Źródło: Santi di Tito, domena publiczna.

czasie stały się prawie nieuleczalne. Widzi się, jak Ona prosi Boga o zesłanie kogoś, kto by Ją wybawił od tych okrucieństw i zuchwalstwa barbarzyńców.

Źródło: Niccolò Machiavelli, *Książę*, tłum. C. Nanke.

Według filozofa osobą, która mogłaby uwolnić i zjednoczyć kraj, jest książę – absolutny monarcha, sprawujący rządy w sposób twardy i bezwzględny. Tylko silna władza, skupiona w jednym ręku, może sprawić, by Włochy stały się mocnym i niezależnym państwem.

Przekonań Machiavellego nie sposób zrozumieć bez przyjrzenia się jego **pesymistycznej koncepcji natury ludzkiej**. Będąc realistą, oceniającym ludzi po tym, jak postępują, a nie po tym, jak postępować powinni, stwierdzał, że człowiek jest zły i z gruntu zepsuty. Nieprawość ludzkiej natury przejawia się przede wszystkim w egoizmie, zakłamaniu i niemoralnym dążeniu do rozkoszy. Stąd sztuka rządzenia powinna polegać na poskramianiu owych popędów ludzkich, tak aby nie działały na szkodę państwa. Jednak władca, żyjąc pośród niemoralnych ludzi, nie może zawsze postępować dobrze i cnotliwie, gdyż w przeciwnym razie nie odniósłby nigdy sukcesu, co więcej – musiałby zginąć.

((Niccolò Machiavelli

Książę

[...] wydaje mi się bardziej odpowiednim iść za prawdą zgodną z rzeczywistością niż za jej wyobrażeniem. [...] wszak sposób, w jaki się żyje, jest tak różny od tego, w jaki się żyć powinno, że kto, chcąc czynić tak, jak się czynić powinno, nie czyni tak, jak inni ludzie czynią, ten gotuje raczej swój upadek niż przetrwanie; bowiem człowiek, który pragnie zawsze i wszędzie wytrwać w dobrem, paść koniecznie musi między tylu ludźmi, którzy nie są dobrymi. Otóż niezbędnym jest dla księcia, który pragnie utrzymać się, aby potrafił nie być dobrym i zależnie od potrzeby posługiwał się lub nie posługiwał dobrocią.

Źródło: Niccolò Machiavelli, *Książę*, tłum. C. Nanke.

Tak więc ze względu na zło natury ludzkiej Machiavelli przyznaje władcy prawo do stosowania bezwzględnych i nieuczciwych metod. Monarcha, żeby być skutecznym, może działać na dwa sposoby: „ludzki” za pomocą prawa i „zwierzęcy”.

((Niccolò Machiavelli

Książę

Musicie bowiem wiedzieć, że dwa są sposoby prowadzenia walki: jeden – prawem, drugi – siłą; pierwszy sposób jest ludzki, drugi

zwierzęcy, lecz ponieważ częstokroć pierwszy nie wystarcza, wypada uciekać się do drugiego. Dlatego książę musi umieć dobrze posługiwać się naturą zwierzęcia i człowieka.

Źródło: Niccolò Machiavelli, *Książę*, tłum. C. Nanke.

Makiawelizm

Od nazwiska włoskiego filozofa pochodzi nazwa doktryny politycznej zwanej makiawelizmem. Doktryna ta kładzie nacisk nie na uczciwość, lecz skuteczność; lansuje działanie w myśl zasady „cel uświęca środki”, dopuszcza stosowanie przemocy, podstępów i obłudy. Potocznie słowo *makiawelizm* oznacza dwuznacznie moralnie i nieuczciwe postępowanie.

Rzeźba autorstwa Lorenzo Bartoliniego na zewnątrz galerii Uffizii, Florencja.

Źródło: JoJan, Lorenzo Bartolini, licencja: CC BY 3.0.

Drugi sposób wymaga stosowania metod, jakimi posługują się w walce zwierzęta, zwłaszcza lis i lew, a opiera się na podstępie, przemocy i strachu. Strach to niezawodny środek egzekwowania posłuszeństwa i ten, kto go wzbudza, osiąga swe cele. W miłości zaś kryje się niebezpieczeństwo: ludzie, nie bojąc się kary, łamią zobowiązania, jeśli tylko widzą w tym własną korzyść.

Machiavelli był bliski odrzucenia chrześcijańskiej [etyki](#). Uważał, że cnota pokory i wzdarga świata czynią ludzi słabymi – bardziej niż religijne ideały cenił siłę charakteru i zdolność realizowania powziętych zamierzeń.

Widzimy więc, że dla filozofa kwestie moralne były podporządkowane celom

politycznym i skuteczności rządzenia. Jednak nie w każdych okolicznościach książę może przekraczać zasady moralne. Wolno mu to robić tylko ze względu na **rację stanu**, tj. gdy wymaga tego nadrzędne dobro państwa.

Niccolò Machiavelli

“ *Rozważania nad pierwszym dziesięcioksięgiem historii Rzymu Liwiusza*

Kiedy chodzi bowiem o ocalenie ojczyzny, nie wolno kierować się tym, co słuszne lub niesłuszne, litościwe lub okrutne, chwalebne lub sromotne. Nad wszystko inne zważać należy wtedy na to, aby zapewnić jej przetrwanie i uratować jej wolność.

Źródło: Niccolò Machiavelli, *Rozważania nad pierwszym dziesięcioksięgiem historii Rzymu Liwiusza*, tłum. K. Żaboklicki.

Ciekawostka

W XX w. znany filozof Bertrand Russell tak skomentował dzieło Machiavellego:

“ **Bertrand Russell**

Dzieje filozofii Zachodu

Stało się utartym zwyczajem, że czytelnicy Machiavellego oburzają się na jego poglądy, a w wielu wypadkach są one istotnie szokujące. Wielu innych ludzi wypowiadałoby jednak równie szokujące poglądy, gdyby byli równie wolni od obłudy.

Źródło: Bertrand Russell, *Dzieje filozofii Zachodu*, tłum. T. Baszniak i in.

Chociaż Machiavelli uważał, że osoba księcia jest konieczna do zbudowania silnego państwa, ideałem jego rządów była nie monarchia absolutna, lecz republika. Księciem, podobnie jak innymi ludźmi, powoduje egoizm, dbałość o własne interesy i żądza sławy. W ostateczności więc tylko republika, zdaniem filozofa, może zapewnić obywatelom wolność i udział we władzy, a w efekcie – zdrowe i stabilne państwo.

Słownik

etyka

(gr. *tá ēthiká* – traktat o obyczajach, od *ēthos* – obyczaj) ogół norm moralnych właściwy danej zbiorowości społecznej w określonym czasie (np. w pewnej epoce); także: dział filozofii skupiający się na badaniu moralności

Niccolò Machiavelli

Książę

Rodzi się [...] pytanie: czy lepiej jest budzić miłość niż strach, czy strach niż miłość. Odpowiem, że chciałoby się i jednej, i drugiej rzeczy, lecz ponieważ trudno połączyć je, więc gdy jednej ma brakować, o wiele bezpieczniej budzić strach niż miłość. [...] Albowiem miłość jest trzymana węzłem zobowiązań, który ludzie, ponieważ są nikczemni, zrywają, skoro tylko nadarzy się sposobność osobistej korzyści, natomiast strach jest oparty na obawie kary; ten więc nie zawiedzie nigdy. Niemniej jednak książę powinien budzić strach w taki sposób, by, jeżeli już nie może pozyskać miłości, uniknął przynajmniej nienawiści: można bowiem bardzo dobrze budzić strach, a nie być znienawidzonym, co zawsze osiągnie książę, powściągając się od mienia swoich obywateli i poddanych, i od ich niewiast.

Każdy rozumie, że byłoby rzeczą dla księcia chwalebną dotrzymywać wiary i postępować w życiu szczerze, a nie podstępnie. Jednak doświadczenie naszych czasów uczy, że tacy książęta dokonali wielkich rzeczy, którzy mało przywiązywali wagi do dotrzymywania wiary i którzy chytrze potrafili usidlać mózgi ludzkie, a w końcu wzięli przewagę nad tymi, którzy zaufali ich lojalności.

Musicie bowiem wiedzieć, że dwa są sposoby prowadzenia walki: jeden – prawem, drugi – siłą; pierwszy sposób jest ludzki, drugi zwierzęcy, lecz ponieważ częstokroć pierwszy nie wystarcza, wypada uciekać się do drugiego. Dlatego książę musi umieć dobrze posługiwać się naturą zwierzęcia i człowieka. [...] Przeto książę, zmuszony umieć posługiwać się dobrze naturą zwierząt, powinien spośród nich wziąć za wzór lisa i lwa, albowiem lew nie umie unikać sideł, a lis bronić się przed wilkami. Trzeba przeto być lisem, by wiedzieć, co sidła, i lwem, by postrach budzić u wilków. Nie rozumieją się na rzeczy ci, którzy wzorują się wyłącznie na lwie. Otóż mądry pan nie może ani powinien dotrzymywać wiary, jeżeli takie dotrzymywanie przynosi mu szkodę i gdy zniknęły przyczyny, które spowodowały jego przyrzeczenie. Zapewne gdyby wszyscy ludzie byli dobrzy, ten przepis nie byłby dobry, lecz ponieważ są oni nikczemni i nie dotrzymywaliby tobie wiary, więc ty także nie jesteś obowiązany im jej dotrzymywać.

A nigdy nie braknie księciu przyczyn prawnych, by upiększyć wiarołomstwo. Można by na to dać niezliczone przykłady nowoczesne i wykazać, ile traktatów pokojowych, ile przyrzeczeń stało się nieważnymi i próżnymi wskutek wiarołomstwa książąt, a ten wyszedł lepiej, który lepiej umiał używać natury lisa. Lecz konieczne jest umieć dobrze tę naturę upiększać i być dobrym kłamcą i obłudnikiem; ludzie tak są prości i tak naginają się do chwilowych konieczności, że ten, kto oszukuje, znajdzie zawsze takiego, który da się oszukać.

[...]

Nie jest przeto koniecznym, by książę posiadał wszystkie owe zalety, które wskazałem, lecz jest bardzo potrzebnym, aby wydawało się, że je posiada. [...]

Trzeba to rozumieć, że książę, a szczególnie nowy, nie może przestrzegać tych wszystkich rzeczy, dla których uważa się ludzi za dobrych, bowiem dla utrzymania państwa musi częstokroć działać wbrew wierności, wbrew miłosierdziu, wbrew ludzkości, wbrew religii. Trzeba więc, by miał on umysł zdolny do zwrotu, stosownie do tego, jak wiatry i zmienne koleje losu nakazują, i jak rzekłem powyżej, nie powinien porzucać dobrego, gdy można, lecz umieć czynić zło, gdy trzeba.

[...]

Niech przeto książę oblicza się tak, aby zwyciężać i utrzymać państwo, wtedy środki będą zawsze uważane za godziwe i przez każdego chwalone, gdyż tłum pójdzie zawsze za pozorami i sędzi według wyniku, a na świecie nie ma jak tylko tłum, mniejszość bowiem nie liczy się, kiedy opinia większości wspiera się na autorytecie państwa.

Niccolò Machiavelli, *Książę*, tłum. C. Nanke

Źródło: Englishsquare.pl Sp. z o.o., licencja: CC BY-SA 3.0.

Polecenie 1

Opisz, jakie cechy Machiavelli przypisuje naturze ludzkiej?

Polecenie 2

Odpowiedz na pytanie, w jaki sposób powinien postępować władca, aby jego działanie było skuteczne?

Polecenie 3

Wymień powody, dla których książę musi „umieć posługiwać się dobrze naturą zwierząt”?
Odpowiedz, jakie konkretnie zwierzęta powinien naśladować i dlaczego?

Polecenie 4

Odpowiedz na pytanie, co oznacza sentencja z „*Księcia*” Machiavellego: „Gubi sam siebie ten, kto drugiego czyni potężnym”?

Polecenie 5

Odpowiedz na pytanie, czy metody rządzenia wskazane przez Machiavellego są praktykowane w dzisiejszym świecie?

Polecenie 6

Odpowiedz, czy zgadzasz się z oceną natury ludzkiej przedstawioną w *Księżu*: *Można bowiem o ludziach w ogóle powiedzieć, że są niewdzięczni, zmienni, kłamliwi, unikający niebezpieczeństw i chciwi zysku; gdy im czynisz dobrze, wszyscy są ci oddani [...], lecz odwracają się, gdy się w potrzebie znajdziesz?* A jak ty postrzegasz ludzi? Jaka według ciebie jest natura człowieka?

Polecenie 7

Niech przeto książę oblicza się tak, aby zwyciężyć i utrzymać państwo, wtedy środki będą zawsze uważane za godziwe – argumentuje Machiavelli w *Księżu*. Scharakteryzuj zasadę „cel uświęca środki”. Odpowiedz na pytanie, czy jest ona zgodna z ogólnie przyjętymi normami postępowania? Na poparcie swego stanowiska podaj odpowiednie przykłady.

Film

Polecenie 1

Zapoznaj się z wykładem prof. Jana Hartmana. Na jego podstawie spróbuj określić własnymi słowami, czym jest „racja stanu”, i wyjaśnij, jaką rolę odgrywa ona w filozofii politycznej Machiavellego.

Film dostępny pod adresem <https://zpe.gov.pl/a/DPIB3JP5u>

Źródło: Englishsquare.pl sp. z o.o., licencja: CC BY-SA 3.0.

Wykład dotyczący renesansowej filozofii politycznej Machiavellego.

Polecenie 2

Odpowiedz na pytanie, na czym polega „propaństwowość” koncepcji Machiavellego?

Ćwiczenie 1

Zaznacz stwierdzenia odnoszące się do makiawelizmu.

☐

Strach wiąże poddanych z władcą silniej niż miłość.

☐

Polityka musi być skuteczna, a nie skupiona na czynieniu dobra.

☐

Ważne jest podkreślanie przez władcę swojej pogardy dla wszelkich zasad moralnych.

☐

Pożądane jest, aby poddani czuli do swojego władcy nienawiść.

☐

„Cel uświęca środki”.

☐

Władca powinien być w swoich działaniach bezwzględny o tyle, o ile wymaga tego racja stanu.

Ćwiczenie 2

Poniższy fragment *Księcia* pochodzi z rozdziału dotyczącego władzy obywatelskiej. Machiavelli analizuje tutaj dwa sposoby dojścia do władzy obywatelskiej: z łaski możnych i z łaski ludu. W każdej parze elementów do wyboru zaznacz ten, który pasuje do treści.

„Kto dochodzi do władzy książęcej z pomocą ☐ ludu ☐ możnych ☐ , utrzymuje się przy niej z większą trudnością niż ten, który zostaje księciem z pomocą ☐ ludu ☐ możnych ☐ ; ma bowiem dookoła siebie wielu takich, którym zdaje się, że są mu równi, wobec czego nie może ani postępować, ani rozkazywać według swej woli. Lecz kogo przychylność ☐ ludu ☐ możnych ☐ wyniosła, ten stoi sam jeden i dookoła niego nie ma albo nikogo, albo jest bardzo niewielu takich, którzy słuchać go nie byliby gotowi. Nadto, jeżeli postępuje się szlachetnie i nie krzywdzi drugich, trudno ☐ ludowi ☐ możnym ☐ dogodzić. Inaczej rzecz się ma z ☐ ludem, którego cel ☐ możnymi, których cel ☐ jest szlachetniejszy niż ☐ ludu ☐ możnych ☐ ; ci bowiem chcą uciskać, tamten nie chce być uciskany. Dodać nadto trzeba, że książę nie potrafi nigdy zabezpieczyć się przed ☐ nieprzyjazytnym ludem ☐ nieprzyjazytnymi możnymi ☐ , bo ma do czynienia ze zbyt wielu ludźmi, przed ☐ ludem ☐ możnymi ☐ może się zabezpieczyć, bo tych jest niewielu”.

Źródło: Niccolò Machiavelli, *Książę*, tłum. C. Nanke

Ćwiczenie 3

Z cytatu z ćw. 3 wypisz zdanie, które dowodzi, że Machiavelli nie był całkowitym sceptykiem w odniesieniu do moralności ludzi.

Dla nauczyciela

Autor: Ewa Orlewicz

Przedmiot: Filozofia

Temat: Renesansowa filozofia polityczna: Machiavelli

Grupa docelowa:

Szkoła ponadpodstawowa, liceum ogólnokształcące, technikum, zakres podstawowy

Podstawa programowa:

Zakres rozszerzony

Treści nauczania – wymagania szczegółowe

III. Wybrane problemy filozofii.

10. Wybrane spory z zakresu filozofii polityki. Uczeń, definiując odpowiednie terminy i analizując argumenty, rekonstruuje następujące spory:

- 1) o naturę społeczeństwa (indywidualizm – kolektywizm);
- 3) o naczelne wartości życia społecznego (liberalizm kulturowy – konserwatyzm);

Kształtowane kompetencje kluczowe:

- kompetencje obywatelskie;
- kompetencje w zakresie świadomości i ekspresji kulturalnej;
- kompetencje cyfrowe;
- kompetencje w zakresie wielojęzyczności;
- kompetencje osobiste, społeczne i w zakresie umiejętności uczenia się.

Cele operacyjne. Uczeń:

- charakteryzuje filozofię polityczną Niccolò Machiavellego;
- definiuje terminy: *filozofia polityczna*, *machiawelizm*, *racja stanu*;
- określa poglądy Machiavellego na temat natury ludzkiej w kontekście jego myśli politycznej;
- wskazuje i ocenia współczesne przejawy machiawelizmu.

Strategie nauczania:

- konstruktywizm;

- koniektywizm.

Metody i techniki nauczania:

- ćwiczeń przedmiotowych;
- z użyciem komputera;
- dyskusja;
- film;
- audiobook;
- praca z multimedium.

Formy pracy:

- praca indywidualna;
- praca w parach;
- praca w grupach;
- praca całego zespołu klasowego.

Środki dydaktyczne:

- komputery z głośnikami, słuchawkami i dostępem do internetu;
- zasoby multimedialne zawarte w e-materiale;
- tablica interaktywna/tablica, pisak/kreda.

Przebieg lekcji

Przed lekcją:

1. Nauczyciel prosi uczniów o zapoznanie się z medium w sekcji „Audiobook”.

Faza wprowadzająca:

1. Nauczyciel, po zalogowaniu się na platformie i wyświetleniu e-materiału, odczytuje uczniom temat zajęć oraz cele, a następnie prosi, by na ich podstawie uczniowie sformułowali kryteria sukcesu.

Faza realizacyjna:

1. **Praca z tekstem.** Nauczyciel prosi uczniów o ciche zapoznanie się z treścią w sekcji „Przeczytaj”. Następnie prosi, aby w parach wynotowali minimum trzy najważniejsze, ich zdaniem, kwestie poruszone w e-materiale. Następnie pary łączą się w grupy czteroosobowe i dyskutując, wybierają wspólnie najważniejszy wątek. Na koniec każda z grup na forum przedstawia i argumentuje swój wybór.
2. **Praca z pierwszym multimedium.** Nauczyciel wyświetla na tablicy interaktywnej materiał z sekcji „Audiobook”. Zależnie od stopnia przygotowania uczniów nauczyciel prosi o zapoznanie się z multimedium lub od razu dzieli klasę na grupy 4-osobowe.

Zadaniem każdej grupy jest opracowanie odpowiedzi do poleceń 1–6. Po wyznaczonym czasie nauczyciel prosi przedstawicieli grup o głośne odczytanie odpowiedzi do każdego z poleceń, a pozostałych uczniów zachęca do komentowania. Jednocześnie czuwa nad prawidłowym przebiegiem tej części lekcji.

3. **Praca z drugim multimedium.** Uczniowie zapoznają się z materiałem w sekcji „Film”. Każdy uczeń pracuje indywidualnie, samodzielnie przygotowując odpowiedzi do poleceń i ćwiczeń. Po wyznaczonym przez nauczyciela czasie wybrani lub chętni uczniowie odczytują swoje propozycje. Nauczyciel komentuje rozwiązania uczniów.
4. Uczniowie wykonują ćwiczenia interaktywne z sekcji „Film”. Wyniki pracy omawiane są na forum i komentowane przez nauczyciela.
5. Uczniowie, na podstawie zebranego w domu materiału, podają na forum klasy własne przykłady ilustrujące poruszane w poleceniach i ćwiczeniach zagadnienia. Wspólna dyskusja nad trafnością i zastosowaniem przykładów.

Faza podsumowująca:

1. Nauczyciel wyświetla na tablicy temat lekcji i cele zawarte w sekcji „Wprowadzenie”, omawia przebieg zajęć, wskazuje mocne i słabe strony pracy uczniów, udzielając im tym samym informacji zwrotnej.
2. Wszyscy uczniowie podsumowują zajęcia, zwracając uwagę na nabyte umiejętności.

Praca domowa:

1. „Niech przeto książę oblicza się tak, aby zwyciężać i utrzymać państwo, wtedy środki będą zawsze uważane za godziwe – argumentuje Machiavelli w *Księżciu*. Scharakteryzuj zasadę „cel uświęca środki”. Czy jest ona zgodna z ogólnie przyjętymi normami postępowania? Na poparcie swego stanowiska podaj odpowiednie przykłady.

Materiały pomocnicze:

- Tatarkiewicz W., *Historia filozofii*, tom 2, Warszawa 2005.
- Martens E., *Dydaktyka filozoficzna*, w: „Edukacja Filozoficzna” 6 (1988).
- Walczak P., *Metody aktywizujące w nauczaniu filozofii*, w: „Analiza i egzystencja” 10 (2009).
- Grzybowski J. i inni, *Sposób na filozofię. Kluczowe zagadnienia z dydaktyki przedmiotowej*, Warszawa 2016.
- *Słownik-przewodnik filozoficzny. Osoby, problemy, terminy*, oprac. zbiorowe, Lublin 2012.

Wskazówki metodyczne opisujące różne zastosowania multimedium:

- Uczniowie zapoznają się z multimedium w sekcji „Audiobook” i przygotowują do niego pytania. Następnie zadają je sobie nawzajem, sprawdzając stopień przyswojenia jego treści.

